

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Naar een Europese grondwet: een colloquium metajuridicum

Cliteur, P.B.; Franken, H.; Voermans, W.

Citation

Cliteur, P. B. (2004). Naar een Europese grondwet: een colloquium metajuridicum. *Naar Een Europese Grondwet. In: Meijers-Reeks, Nr. 73*, 1-23. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/20663>

Version: Not Applicable (or Unknown)

License: [Leiden University Non-exclusive license](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/20663>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Naar een Europese Grondwet

PAUL CLITEUR
HANS FRANKEN
WIM VOERMANS
(redactie)

Naar een Europese Grondwet

Paul Cliteur, Hans Franken & Wim Voermans (red.)

Met bijdragen van:

D. -J. van Baar
W. P. Blockmans
A.J. Boekestijn
H.W. von der Dunk
P.B. Cliteur
W.T. Eijsbouts
E.C.M. Jurgens
P. Kapteyn
A.A.M. Kinneging
T. Koopmans
J. Livestro
W.J.M. Voermans

Boom Juridische uitgevers
Den Haag
2004

Naar een Europese Grondwet: een Colloquium metajuridicum

in: Paul Cliteur, Hans Franken en Wim Voermans, red., *Naar een Europese Grondwet*, Boom Juridische Uitgevers, Den Haag 2004, pp. 1-23.

Paul Cliteur

De oorlog tegen Irak heeft nieuwe en soms onverwachte allianties doen ontstaan. Een van de meest opmerkelijke daarvan is zonder twijfel die tussen de Duitse filosoof Jürgen Habermas en zijn Franse collega Jacques Derrida. Habermas, prominent vertegenwoordiger van de Frankfurter Schule, was lange tijd de vaandeldrager van het modernisme, van de verlichtingswaarden.¹ Derrida, een oud-maoïst, staat bekend als inspirator van het postmodernisme, een richting die het verlichtingsdenken naar eigen zeggen meende te kunnen 'deconstrueren'.²

Wat de Duitse en Franse mandarijn tezamen bracht was Europa: zij hebben een gezelschap van prominente Europese filosofen aangespoord hun visie op Europa te geven. Zo verschenen op 6 juni 2003 verschillende artikelen in Europese kwaliteitskranten met een filosofische visie op de Europese integratie. De schrijvers waren naast Habermas en Derrida, de Spanjaard Savater, de Italianen Eco en Vattimo, de Fransman Pierre Manent en andere, minder bekende goden.³ Het zou een indirect antwoord zijn op de brief die acht Europese regeringsleiders aan het begin van 2003 publiceerden en waarin zij steun gaven aan het Amerikaanse Irak-beleid.

Voor Habermas en Derrida is hun Europese gezindheid intrinsiek verbonden met hun afkeer van Amerika. 'Wil Europa niet uitéenvallen, dan moeten deze landen nu gebruik maken van het mechanisme van de 'versterkte samenwerking' waartoe in Nice besloten is, om in een 'Europa van verschillende snelheden' een begin te maken met een gemeenschappelijk buitenlands veiligheids- en defensiebeleid'.⁴ Volgens Derrida en Habermas zou Europa op het internationale vlak en in het kader van de VN een tegenwicht moeten bieden tegen het hegemonistische unilateralisme van de Verenigde Staten.

Ook het Leidse Colloquium metajuridicum waarvan dit boek het resultaat is, is aan Europa gewijd. En net als het geval is met de discussie die Habermas en Derrida hebben gestart, is het niet alleen een gesprek tussen beoefenaren

-
- 1 Krachtig verdedigd in: Jürgen Habermas, *Der philosophische Diskurs der Moderne. Zwölf Vorlesungen*, Suhrkamp: Frankfurt am Main 1985.
 - 2 Zie Jefferson Chase, 'The mixed-up debate over the new European patriotism', in: www.bostonglobe.com. En voor postmodernisme in het algemeen: Ernest Gellner, *Postmodernism, Reason, and Religion*, Routledge: London and New York 1992; Terry Eagleton, *The Illusions of Postmodernism*, Blackwell: Oxford 1996.
 - 3 In Nederlandse vertaling zijn de artikelen ook in NRC Handelsblad gepubliceerd. Hier wordt naar de Nederlandse versie verwezen.
 - 4 Jacques Derrida & Jürgen Habermas, 'De wedergeboorte van een onzeker continent', *NRC Handelsblad*, 6 juni 2003.

van het Europees recht geworden. Het Colloquium metajuridicum beoogt een interdisciplinaire uitwisseling van visies te geven over belangrijke maatschappelijke onderwerpen. Het beoogt een gesprek tussen filosofen, politicologen, historici, juristen en sociale wetenschappers te realiseren, een dialoog ook tussen intellectuelen met een grote belangstelling voor de publieke zaak.

Het is een 'Colloquium metajuridicum' genoemd, omdat de oorspronkelijke initiatiefnemers juristen waren ('juridicum'), maar wel juristen die menen dat de juridische institutionele vormgeving van Europa alleen met vrucht kan worden besproken wanneer de 'samenspraak' ('colloquium') wordt gezocht met vertegenwoordigers van andere disciplines ('meta').

Het onderwerp Europa is hoogst actueel. Naar alle waarschijnlijkheid zal in juni 2004 de Nederlandse kiezer naar de stembus gaan om zich in een raadgevend referendum uit te spreken over een 'Europese Grondwet'. Het woord 'grondwet' kan overigens aanleiding geven tot misverstanden.⁵ Wat gebeurt, is dat de landen van de Europese Unie met elkaar een nieuw verdrag sluiten. In dat nieuwe verdrag worden de verdragen samengevoegd die sinds het begin van de Europese integratie gesloten zijn. In dat nieuwe verdrag zal ook het Handvest van de grondrechten worden opgenomen dat in 2000 is overeengekomen.⁶

Waarom wordt dit verdrag alom als een 'Europese Grondwet' aangeduid? Allereerst omdat het gezelschap dat vergaderde over de tekst van het verdrag zich een 'conventie' voelde: een grondwetgevende vergadering voor Europa. Net zoals voorafgaand aan de stichting van de Verenigde Staten van Amerika een 'conventie' samenkwam die een grondwet opstelde,⁷ zo zou men ook de conventie in Europa als een grondwetgevende vergadering kunnen beschouwen.

Een tweede reden waarom wel gesproken wordt over een Europese Grondwet is omdat het nieuwe verdrag wel degelijk gelijkenis vertoont met een grondwet, immers ook in het te sluiten verdrag worden de bevoegdheden van de verschillende instellingen en de rechten van de burgers vastgelegd. Het nieuwe verdrag (of de Europese Grondwet) voegt de oudere verdragen (verdrag van Maastricht, verdrag van Amsterdam, verdrag van Nice) in één. Omdat ook het Handvest van de grondrechten in de Europese Grondwet wordt opgenomen, heeft de Europese Grondwet tevens relevantie voor de burgers. We vinden daarin een opsomming van belangrijke grondrechten als

5 Zie Alfred Pijpers, 'Complex referendum scheidt penibel dilemma', *Trouw*, 24 september 2003.

6 Zie over het handvest: Jan Willem Sap, *Het EU-Handvest van de grondrechten. De opmaat voor de Europese Grondwet*, Kluwer: Deventer 2003.

7 Zie voor een schets van overeenkomsten en verschillen tussen de Amerikaanse en de Europese situatie: Larry Siedentop, *Democracy in Europe*, Allen Lane, The Penguin Press: London 2000, p. 25 e.v. en voor Amerika: Bernard Bailyn, ed., *The Debate on the Constitution, Federalist and Antifederalist Speeches, Articles, and Letters During the Struggle over Ratification, Part I & II*, The Library of America: New York 1993. Een mooie inleiding in het Amerikaanse model is ook: Denis Lacorne, *L'invention de la République, Le modèle américain*, Hachette: Parijs 1991.

het recht op bescherming van persoonsgegevens, de vrijheid van meningsuiting en een verbod op discriminatie. Deze grondrechten gelden dus ook voor de nieuwe landen van de Unie.⁸

Op 4 oktober 2003 is in Rome een Intergouvernementele Conferentie begonnen waarop de EU-lidstaten zijn gaan onderhandelen over aanpassingen van de verdragen waarop de EU gebaseerd is. Na die conferentie moeten ook de 25 nationale parlementen nog instemmen met de tekst van het verdrag. Dat de Europese Grondwet ook daadwerkelijk zal worden aangenomen is nog niet zeker.

De Nederlandse politicus Jozias van Aartsen heeft wel eens opgemerkt dat niemand zit te wachten op 'visioenen' over een toekomstig Europa.⁹ Toch moeten kleine visioentjes hier en daar wel worden ontwikkeld wil het Nederlandse referendum geen slag in de lucht zijn. Men moet toch weten waarvoor men moet stemmen? En dat vooronderstelt toch een idee waar het naartoe moet met Europa? Misschien moeten we waken voor roekeloze parallellen met de Verenigde Staten van Amerika.¹⁰ Maar anderzijds kan men toch ook niet om een vergelijking heen, zoals Kinneging in dit boek bepleit. Immers in Amerika heeft zich rond 1787 een vergelijkbaar proces voorgedaan.

WAT IS DE IDENTITEIT VAN EUROPA: OPEN, ANTI-AMERIKAANS, GERICHT OP DE VERZORGINGSSTAAT?

Nu is spreken over een Europese Grondwet alleen maar mogelijk wanneer men een idee heeft van een Europese identiteit. Is deze voorhanden? En waarin is deze gelegen? En als die nog niet voorhanden is, zouden we die dan kunnen ontwikkelen?

De filosofen Habermas en Derrida hebben daarover een standpunt ingenomen. Zij voeren ter beantwoording van die vraag het ideaal op van een 'vreedzaam, coöperatief, voor andere culturen ontvankelijk en tot een dialoog bekwaam Europa'.

Het is natuurlijk de vraag of dat voldoende identiteit oplevert. Wie zou daartegen zijn? Maar daartoe blijft hun voorstel niet beperkt. Wat misschien meer in aanmerking komt, is dat zij erop wijzen dat de traditie van de *verzorgingsstaat* in stand moet blijven. De Europese verzorgingsstaten zijn lange tijd voorbeeldig geweest, schrijven de Franse en Duitse filosoof. Op nationaal niveau zijn zij echter in het defensief geraakt. Ten onrechte, menen zij. De nor-

8 Zie Sap 2003, p. 161-171 (zie noot 6).

9 Zie Theo Koelé, 'Verenigen Europa roept rechtse krachten op', *NRC Handelsblad*, 13 april 2003.

10 Daarvoor waarschuwt: Larry Siedentop, *Democracy in Europe*, Allen Lane, The Penguin Press: London 2000; Larry Siedentop, 'Op weg naar een Europese Grondwet', *NRC Handelsblad*, 28 februari 2003; Theo Koelé, 'Verenigen Europa roept rechtse krachten op', interview met Larry Siedentop, *NRC Handelsblad*, 13 april 2001; Hans Steketee, 'De Fransen zijn gewend hun zin te krijgen', interview met Larry Siedentop, *NRC Handelsblad*, 15 september 2000.

men die binnen het kader van de verzorgingsstaten voor sociale gerechtigheid zijn ingevoerd, moeten een uitgangspunt blijven bij een toekomstig beleid. 'Waarom zou Europa (...) niet de uitdaging aandurven om een kosmopolitische ordening op basis van het volkenrecht tegen concurrerende concepten te verdedigen en te bevorderen?'

Hiermee doen Derrida en Habermas een duidelijk voorstel voor de identiteit van Europa: Europa moet een verzorgingsstaat worden. Maar hoewel formeel hiermee een duidelijke profilering voor Europa is aangegeven, kan men zich niettemin afvragen of dit voorstel realistisch is. Als de verzorgingsstaat op nationaal plan niet economisch haalbaar is gebleken, is het dan niet erg onwaarschijnlijk dat het op supranationaal gerealiseerd zou worden?

De historicus Boekstijn constateert in deze bundel dat zelfs Mitterrand in 1983 niet meer geloofde in de mogelijkheid om een verzorgingsstaat overeind te houden met devaluaties, begrotingstekorten en protectionisme. Ook deze socialist koos voor meer markt in de hoop dat zodoende op de langere termijn in ieder geval de afgeslankte sociale verworvenheden overeind konden blijven. Deze politiek, zegt Boekstijn, werd ook in ons land door Lubbers en Kok ingezet. 'Terwijl vroeger Europa dus gebruikt werd om nationale economische problemen op te lossen zoals afzet en herscholing teneinde de verzorgingsstaat in zijn volle glorie overeind te houden werd nu Europa gebruikt om de verzorgingsstaat af te slanken in de hoop er nog iets van te redden.'

Maar hoe dat ook zij, inzetten op de verzorgingsstaat is wel een duidelijke identiteit. Een identiteit die verder gaat dan de algemeenheden dat men vreedzaam, coöperatief en tot dialoog geneigd is. Het is ook een identiteit die duidelijk kan worden gecontrasteerd met die van de Verenigde Staten van Amerika, waar, zoals bekend, het kapitalisme en de vrije markteconomie zegevierden.

De Spaanse filosoof Savater slaat een iets rustiger toon aan naar de Amerikanen.¹¹ Volgens Derrida en Habermas zouden de Europeanen door hun slechte verleden nu bij uitstek geëquipeerd zijn om anderen de les te lezen (wij zijn als het ware gelouterd door het kwaad), maar Savater ziet wel in dat zo'n argumentatie niet erg overtuigend is. 'Onze oorlogszuchtige koloniale traditie verbiedt ons om ambities af te keuren die we tot voor kort nog deelden en waarvan we zelfs wel mogen zeggen dat we ze hebben uitgevonden', schrijft hij terecht. Dat is dus iets heel anders dan wat Derrida en Habermas beweren, namelijk dat ons oorlogszuchtig verleden ons moreel besef van het verwerpelijke daarvan zou hebben aangescherpt.

Ook Savater wil een sociaal Europa. Hij heeft het over een 'beschavingsproject' dat alleen in het kader van een verenigd Europa gestalte zou kunnen krijgen. Daarvoor zijn de kosmopolitische idealen van de Verlichting noodzakelijk, maar niet voldoende. Die verlichtingsidealen moeten worden aangevuld met wat hij noemt 'latere veroveringen', waartoe hij rekent: de verzorgingsstaat, de seculiere aard van het politieke bestel of de wettelijke grondrechten voor iedereen.

11 Fernando Savater, 'Europa is nodig voor echte beschaving', *NRC Handelsblad*, 6 juni 2003.

Wil men een dergelijke eenheid realiseren, dan heeft men daarvoor een grondwet nodig, waarin de grondbeginselen institutionele vorm hebben gekregen.

Ook de Italiaanse taalgeleerde Umberto Eco is een pleitbezorger van verdere Europese eenwording. Veel keus hebben we overigens niet: 'óf Europa (...) wordt Europees, of het valt uit elkaar'.¹² In het laatste geval balkaniseert Europa of wordt het net als Latijns-Amerika. In dat geval zullen de nieuwe wereldmachten spelen met Europa zoals het hen uitkomt. Hoe verdeelder Europa zal zijn, des te minder concurrerend zal de euro zijn op de wereldmarkt.

HET DUITSE PLEIDOOI VOOR FEDERALISME

Positief over een Europees federaal verband was ook de Duitse minister van buitenlandse zaken Joschka Fischer. De Duitse minister van Buitenlandse zaken greep de uitbreiding van de Europese Unie aan voor een voorstel tot ingrijpende herstructurering van de Europese instellingen. Hoe moeten wij ons een Europese Raad met dertig staatshoofden en regeringsleiders voorstellen? Hoe kun je binnen het institutionele bestel van de EU de belangen van wel dertig deelnemers met elkaar in overeenstemming brengen?

Zijn antwoord luidt als volgt: 'In een Europees constitutioneel verdrag waarin de bevoegdheden van de federatie en die van de landen helder worden afgebakend, dienen de voornaamste soevereiniteitskwesies en al wat verder beslist op Europees niveau moet worden geregeld, bij de federatie te worden ondergebracht, en moet de rest aan de afzonderlijke staten worden overgelaten. Zo zou een slanke en tevens slagvaardige Europese federatie tot standkomen, met volledige soevereiniteit, en toch ook gebaseerd op en samengesteld uit zelfbewuste naties'.¹³

In de eindfase van het verenigd Europa zullen nog altijd Britten, Duitsers, Fransen en Polen zijn, stelde Fischer vervolgens. Ook de landen zullen blijven bestaan. De landen binnen Europa zullen een sterkere rol blijven spelen dan bijvoorbeeld de deelstaten binnen Duitsland. Het subsidiariteitsbeginsel zou nadrukkelijk het uitgangspunt moeten blijven vormen en ook constitutioneel moeten worden vastgelegd. Daartoe zou dan ook een Europese Grondwet moeten worden opgesteld, waarin de fundamentele rechten, dat wil zeggen: mensen- en burgerrechten, zijn vastgelegd.

De Nederlandse intellectuelen wier visies op Europa in dit boek gebun-

12 Umberto Eco, 'Een onzeker Europa tussen wedergeboorte en verval', *NRC Handelsblad*, 6 juni 2003. De historicus Timothy Garton Ash typeert deze visie als de 'fiets-theorie' van de Europese integratie. Deze houdt in dat als je stopt met fietsen je omvalt. Dat geldt ook voor de Europese integratie: men moet daarmee doorgaan, want anders raken we achterop. Zie: Timothy Garton Ash, 'The Case of Liberal Order', *History of the Present. Essays, Sketches and Despatches from Europe in the 1990s*, Allan Lane, The Penguin Press: London 1999, p. 293, p. 316-334.

13 Joschka Fischer, 'Europa heeft nieuwe grondslagen nodig', *NRC Handelsblad*, 20 mei 2000.

deld zijn blijken aanzienlijk sceptischer over dit voornemen dan de filosofen die reageerden op het artikel van Habermas en Derrida. Zo plaatste Arend-Jan Boekestijn reeds in 2001 kritische kanttekeningen bij het plan van de Duitse politici Fischer en Schröder voor een federale Europese Unie. Dit zou geen schijn van kans maken, schreef Boekestijn.¹⁴ De Scandinavische landen en Oostenrijk hechten sterk aan hun nationale soevereiniteit en alleen de Finnen en Belgen 'worden geplaagd door federalistische visioenen'. Federalisme is de snelste weg naar desintegratie, zei Boekestijn.

Met dit standpunt kritiseerde hij ook de socioloog Paul Kapteyn die had geschreven dat Schröders voorstel voor een federaal Europa onze regering de kans zou bieden om zich te revancheren voor de afwijzing van het Nederlandse federalistische voorstel tijdens de top in Maastricht in 1992 dat geen bijval kreeg.¹⁵

De achtergrond van Boekestijns anti-federalisme lijkt gemotiveerd door twee factoren. Allereerst een realistische visie op de internationale politiek. Als tweede: een voorliefde voor de Atlantische benadering, een perspectief dat doorgaans zo weinig bijval vindt bij Europese intellectuelen.¹⁶ Toen de Balkan vlam vatte bleek dat Europa nog net zo verdeeld was als altijd, schrijft Boekestijn. Amerika moest eraan te pas komen om daadwerkelijk actie te ondernemen. Europa doet er niet toe.¹⁷ Natuurlijk, Europa verzamelt braaf inlichtingen over moslimextremisme. Ook willen wij wel financiële sancties opleggen. Maar als het vuile werk gedaan moet worden dan laten we dat maar al te graag over aan de Amerikanen of de Britten.

Kan dat anders? Misschien, maar dan zou een mentaliteitsverandering moeten plaatsvinden en zullen we ons ook veel meer defensie-inspanningen moeten getroosten. Nu hebben we het 'Europese Huis' gewoon nog niet op orde. Het projecteren van een statelijk attribuut als een grondwet op de EU (dat slechts een internationale organisatie is) of het realiseren van de euro is daarvoor onvoldoende, stelt Boekestijn.¹⁸

14 Arend Jan Boekestijn, 'Federalisme leidt slechts tot Europese verdeeldheid', *NRC Handelsblad*, 11 mei 2001.

15 Arend Jan Boekestijn, 'Federaal Europa', *NRC Handelsblad*, 31 mei 2001. Zie van Kapteyn: Paul Kapteyn, *The Stateless Market. The European Dilemma of Integration of Civilization*, Routledge: London 1996.

16 Met name Derrida en Habermas lijken hun Europese gezindheid te putten uit een anti-Amerikaanse houding. Dat geldt overigens veel minder of zelfs helemaal niet voor Savater, Ralf Dahrendorf of de Fransman Pierre Manent. Zie naast het aangehaalde artikel van Savater: Ralf Dahrendorf & Timothy Garton Ash, 'Naar een gemenebest van wereldburgers', *NRC Handelsblad*, 4 juli 2003; Pierre Manent, 'Drie grote landen vullen elkaar aan', *NRC Handelsblad*, 6 juni 2003. Dahrendorf en Garton Ash schrijven: 'Iedere poging van Europa zich af te zetten tegen Amerika zal Europa niet verenigen maar verdelen. Dat heeft het verloop van de Irak-crisis aangetoond.' Het anti-Amerikanisme is overigens een belangrijke constante in het Franse denken. Zie daarover het recente boek van Jean-Francois Revel, *L'obsession anti-américaine. Son fonctionnement, ses causes, ses conséquences*, Plon: Paris 2002.

17 Arend Jan Boekestijn, 'Verdeeld Europa neemt wereld niet serieus', *NRC Handelsblad*, 13 maart 2002.

18 Arend Jan Boekestijn, 'De euro mag niet tot vervreemding van de VS leiden', *NRC Handelsblad*, 15 januari 2001.

Boekestijn vraagt zich af of landen bereid zouden zijn soevereiniteit af te staan aan een integratieproject waarvan de richting en het einddoel ongedefinieerd blijven? En zijn antwoord luidt: 'dat ligt niet voor de hand'.

Toch geeft Boekestijn nog een belangrijke opening. Hij zegt namelijk: 'Het Europese volk zal een nog verdere inperking van de nationale soevereiniteit (...) alleen accepteren indien de politici een wenkend perspectief zullen bieden'. Het enige dat ons kan redden, schrijft Boekestijn, is het formuleren van een Europese politieke identiteit.

Waarom zou die gelegen kunnen zijn? Dat Europa een lastig geval is, blijkt al uit de geografische ligging. 'De tektonische krachten zijn Afrika en de Verenigde Staten bepaald gunstiger gezind geweest dan Europa'. Amerika en Afrika worden omringd door wereldzeeën en een rivier of een bergkam is altijd een stuk minder overtuigend dan een wereldzee als afbakening van het andere.

Boekestijn meent ook dat refereren aan het Grieks-Romeinse erfgoed hoogst ongelukkig is omdat het zwaartepunt van deze culturen rondom de Middellandse Zee lag, terwijl de huidige Europese Unie er alles aan doet om de arme drommels uit Afrika tegen te houden.

Ook het christendom als uitgangspunt voor Europese identiteit is niet zonder problemen, meent Boekestijn, want het christendom wordt zwaar door de secularisatie getroffen en overal worden kerken omgebouwd tot appartementen. Wat heeft het voor zin om het christendom als referentiepunt te nemen in een Europa waarin moslingroepen in ieder geval getalsmatig een steeds dominantere positie innemen, vraagt hij?

De Verlichting dan? Ook dat vindt Boekestijn niet erg gelukkig omdat de Verlichting niet alle delen van Europa even intensief heeft beroerd. De Verlichting is geïnitieerd door denkers in Engeland, Frankrijk, Duitsland en de Republiek. De Oost-Europese staten, de staten die nu juist tot de Europese Unie gaan toetreden, zouden dan eigenlijk helemaal buiten de boot vallen of krijgen een positie op de tweede rang. 'Ongelukkiger kan het niet!', meent Boekestijn.

Ook een andere Utrechtse historicus, H.W. von der Dunk, geeft in dit boek aan hoe moeilijk het is een eenheid in de Europese cultuur te onderkennen. 'Europese cultuur omvatte Griekse filosofie en kunst, Romeins recht, joodse en christelijke Godsvoorstellingen en ethiek, Homerus en de Edda, de scholastiek en de kabbala, Augustinus en Thomas van Aquino evengoed als Luther en Calvijn, Descartes en Shakespeare, Bach en Wagner'.

Ten slotte wijst ook de Leidse historicus Wim Blockmans in dit boek op diversiteit als het meest karakteristieke van de Europese geschiedenis. Net als Von der Dunk en Boekestijn stelt Blockmans dat algemene categorieën, zoals het antieke erfgoed, het christendom of het verlichtingsdenken te weinig specifiek zijn voor een Europese identiteit, omdat zij een heel diverse invulling hebben gekregen in de sociaal-culturele werkelijkheid. Als invloeden die hebben doorgewerkt op het Europese grondgebied noemt Blockmans: christendom, middeleeuwse cultuuruitingen, humanisme, Reformatie, Verlichting en

de moderne rechtsorde: 'Ieder van de genoemde cultuurlagen is empirisch waarneembaar en herkenbaar aanwezig in de ons omringende werkelijkheid'.

DE VERLICHTING ALS EUROPESE IDENTITEIT

De Nederlandse historici zijn opvallend eensgezind. Toch kan men zich afvragen of de Nederlandse historici het pluralisme niet te zwaar aanzetten. Hun Britse, Franse en Amerikaanse collega's hebben erop gewezen dat wel degelijk een Europese identiteit kan worden onderkend. Deze ligt in het erfgoed van de Verlichting dat de moderne Europese geschiedenis diepgaand heeft gestempeld.

Een van de bekendste historici die het Europese denken als verlichtings-erfgoed geïdentificeerd heeft, is de Franse historicus Paul Hazard. In de jaren dertig schreef hij een belangrijk en invloedrijk boek waarin hij met name de vroege Verlichting naar voren haalde.¹⁹ De grote omslag in het Europese denken vond plaats in de periode tussen 1680 en 1715. Hazard typeert die als volgt. Vóór die tijd hadden we te maken met een hiërarchisch systeem dat was gebaseerd op autoriteit. Het leven werd gezien als gefundeerd in een dogmatisch beginsel. Het christendom was nagenoeg onomstreden. God had een wet voor het gehele universum gesteld.²⁰ Tijdens de *Grand Siècle* hadden denkers de indruk dat zij niet behoefden te vernieuwen, maar slechts te imiteren. Hoe zou het mogelijk zijn betere tragedies te schrijven dan Racine? Beter komedies dan Molière? Of betere fabels dan La Fontaine?²¹

Maar dat zou binnen een beslag van enkele jaren veranderen, onder invloed van de Verlichting. De ene dag dachten ze allemaal zoals Bossuet, de volgende dag zoals Voltaire.²²

Inzet van deze tegenstelling was de plaats van het christendom. Het antichristelijk karakter van de Verlichting wordt door Hazard zwaar aangezet. Wat was verantwoordelijk voor de stagnatie van kennis? In de achttiende eeuw werd de schuldige duidelijk in het licht gesteld. En die schuldige was Christus. Wat de 18de eeuw voorstond was meer dan een reformatie, het was een revolutie. Het was de totale verwerping van het kruis, 'the utter repudiation of the belief that man had ever received a direct communication from God; of the belief, in other words, in Revelation'.²³ Wat de critici verwierpen,

19 Paul Hazard, *The European Mind 1680-1715*, Translated by J. Lewis May, Penguin University Books: Harmondsworth 1973 (Fr. 1935). Hier wordt verwezen naar de Engelse vertaling die gemakkelijker verkrijgbaar is dan de oorspronkelijk Franse editie.

20 Hazard, 1973, p. 7 (zie noot 19).

21 Hazard, 1973, p. 8 (zie noot 19). In deze zin ook: Isaiah Berlin, 'European Unity and its Vicissitudes', in: Isaiah Berlin, *The Crooked Timber of Humanity. Chapters in the History of Ideas*, Vintage Books, Random House: New York 1990, p. 175-207.

22 Hazard, 1973, p. 7 (zie noot 19).

23 Paul Hazard, *European Thought in the Eighteenth Century. From Montesquieu to Lessing*, Translated by J. Lewis May, Peter Smith: Gloucester, Mass. 1973. (Fr. 1946), p. xvii.

was niets minder dan de religieuze interpretatie van het leven. Vandaar dat Hazard het eerste deel van een tweede boek dat hij over de Verlichting schreef presenteert onder de naam 'Christianity on trial'.²⁴

Kenmerkend voor de mentaliteit die Europa ging beheersen vanaf de verlichtingsperiode is verder een grote mate van beweeglijkheid. In die zin was het voorstel van Derrida en Habermas om de Europese identiteit te zoeken in openheid niet geheel uit de lucht gegrepen. Het vergt alleen nadere argumentatie en levensbeschouwelijke worteling in een traditie die deze openheid en beweeglijkheid waardeert: de Verlichting. De beweeglijkheid en nieuwsgierigheid van de Europese mentaliteit werd door de verlichters duidelijk gecontrasteerd met die van andere culturen. De Chinezen waren deugdzaam, net als de Egyptenaren. Maar noch China, noch Egypte hadden hun belofte ingelost. Zij waren 'traag' gebleven en passief, terwijl de Europese beschaving altijd maar op zoek was.²⁵

Natuurlijk had dat ook te maken met het rationalisme dat inherent is aan de Europese cultuur. De ontwikkeling van de wetenschap, de schone kunsten, de mechanische wetenschappen – zij worden binnen Europa allemaal gekenmerkt door de 'rule of reason which tended to become universal', schrijft Hazard.²⁶ Ook de Europese militaire superioriteit was uiteindelijk gebaseerd op een grotere wijsheid en uiteindelijk een hoger stadium van beschaving.²⁷

De vraag is natuurlijk of de Verlichting *nog steeds* ons richtsnoer kan vormen. De Amerikaanse auteur Neil Postman heeft daarover geen enkele twijfel. In een monografie over de Verlichting schrijft hij dat we ons ook tegenwoordig nog kunnen oriënteren op de 18de eeuw. 'It is *there*, I think, that we may find ideas that offer a humane direction to the future, ideas that we can carry with confidence and dignity across the bridge to the twenty-first century'.²⁸ De vraag is natuurlijk of men kan spreken van een eendrachtige Europese Verlichting. Moet men niet veeleer – met Boekestijn – constateren dat de Verlichting in Frankrijk een andere was dan die in Duitsland? En dat de vroege Verlichting een geheel andere toon had dan de latere? Zijn ook de verschillen tussen de verlichters onderling niet aanzienlijk? Voltaire was toch een geheel andere figuur dan Rousseau? En Bentham toch onvergelijkbaar met Locke? En Hume toch anders dan Kant? 'Synthesis demands regard for complexity: the men of the Enlightenment were divided by doctrine, temperament, environment, and generations', schrijft Peter Gay.²⁹

24 Hazard, 1973, p. xvii (zie noot 23).

25 Dit wordt ook benadrukt door: Murray, Charles, *Human Accomplishments. The Pursuit of Excellence in the Arts and Sciences, 800 B.C. to 1950*, HarperCollins: New York 2003.

26 Hazard 1973, p. 438 (zie noot 23).

27 Aldus Samuel Johnson, *Rasselas*, 1759, ch. xi, aangehaald bij Hazard 1973, p. 439 (zie noot 23).

28 Neil Postman, *Building a Bridge to the 18th Century. How the Past Can Improve Our Future*, Vintage Books: New York 1999, p. 17. Diezelfde opvatting vindt men bij de historicus Peter Gay.

29 Peter Gay, *The Enlightenment. An Interpretation, The Rise of Modern Paganism*, W.W. Norton & Company: New York, London 1966, p. x.

Het was de laatste tijd enigszins courant de verschillen tussen de soorten van Verlichting sterk te accentueren. Dat gebeurde bijvoorbeeld door theoretici die de betekenis van de gematigde Anglo-Schotse Verlichting naar voren haalden en deze contrasteerden met de radicale of zelfs extremistische Franse Verlichting.³⁰ Ook is regelmatig gewezen op het verschil in aanpak tussen de Britse en de Franse schrijvers.³¹ Met de verschijning van Jonathan Israel's monumentale *Radical Enlightenment* is echter de eenheid van het verlichtingserfgoed weer krachtig voor het voetlicht geplaatst.³² Israel verklaart de ambitie van zijn onderzoek als volgt: 'My first goal (...) is to try to convey, however imperfectly and tentatively, a sense of the European Enlightenment as a single highly integrated intellectual and cultural movement, displaying differences in timing, no doubt, but for the most part preoccupied not only with the same intellectual problems but often even the very same books and insights everywhere from Portugal to Russia and from Ireland to Sicily.'³³ Sinds de val van het Romeinse Rijk was het niet meer voorgekomen dat Europa zo'n coherent geheel van levens- en wereldbeschouwelijke uitgangspunten had gepresenteerd als het geval was ten tijde van de 17de en 18de eeuw. 'For it was then that western and central Europe first became, in the sphere of ideas, broadly a single arena integrated by mostly newly invented channels of communication (...)'.³⁴ Als Israel gelijk heeft zouden we de Verlichting ook nog kunnen terugvoeren op het gedachtegoed van één bepaalde geleerde: Spinoza. Spinoza en het Spinozisme, schrijft Israel, vormden het fundament voor de radicale Verlichting. Niet alleen in Nederland, maar ook in Duitsland, Frankrijk, Italië, Scandinavië, ja zelfs Groot-Britannië en Ierland.³⁵

Dit is een interessante en voor ons onderwerp hoogst relevante stelling. Het zou betekenen dat net zoals de christelijke cultuur kan worden teruggevoerd op het denken van één specifieke persoon, Jezus Christus, ook de Verlichting is ontsproten aan het werk van één grote denker: Spinoza. De Europese tijdrekening staat niet op '2004 na Christus', maar op '327 na Spinoza'. Met het optreden van Spinoza en de daaropvolgende Verlichting is een nieuw soort Europese cultuur, een Europese identiteit, naar voren gekomen.

Voor Paul Hazard was 1680 een belangrijke datum. Israel plaatst de geboortestonde van de Verlichting iets vroeger: 1650. Vanaf dat moment kwam

30 Dat doet bijvoorbeeld Hayek in: F.A. Hayek, *Studies in philosophy, politics, and economics*, The University of Chicago Press 1980 (eerste druk 1967) en J.L. Talmon, *The Origins of totalitarian Democracy*, Penguin Books: Harmondsworth 1986 (1952).

31 Roy Porter, *Enlightenment. Britain and the Creation of the Modern World*, Penguin Books: London 2000.

32 Jonathan I. Israel, *Radical Enlightenment. Philosophy and the Making of Modernity 1650-1750*, Oxford University Press: Oxford/New York 2001. Overigens ook al bij Gay 1966 I, p. 3 (zie noot 29).

33 Israel, 2001, p. v (zie noot 32).

34 Israel, 2001, p. vi (idem).

35 Israel, 2001, p. vi (idem). Interessant over dit onderwerp is ook nog steeds: K.O. Mijnsma, *Spinoza en zijn kring. Historisch-kritische studiën over Hollandsche vrijgeesten*, (met een inleiding van Dr. S.B.J. Zilverberg), HES Publishers: Utrecht 1980 (1896).

een proces van rationalisering en secularisatie op gang waardoor de theologische hegemonie in snel tempo aan het wankelen werd gebracht. Niet alleen de ideeën over de mens, maar ook over maatschappij, politiek, de kosmos en zelfs de waarheidsgetrouwheid van de bijbel en het christelijk geloof kwamen onder vuur te liggen.³⁶ Door een bekende 17de-eeuwse hoveling, Freiherr Veit Ludwig von Seckendorff (1626-92), werd de geest van de nieuwe tijd mooi geformuleerd. Wat de radicalen probeerden, zo zei hij, was dat men probeerde het 'leven in deze wereld' tot uitgangspunt te nemen, zowel voor het persoonlijk bestaan als voor de politiek.³⁷ Dat alles was reeds bij Spinoza te vinden. In 1740, nog voordat Voltaire's naam goed bekend was, 'the real business was already over'.³⁸

DE AFWIJZING VAN DE VERLICHTING DOOR VON DER DUNK EN BOEKESTIJN

Niet alleen Boekestijn wijst de Verlichting als identiteit van Europa af, maar ook H.W. von der Dunk neemt afstand van de visie van Jonathan Israel dat het toekomstig Europa op de kernwaarden van de radicale Verlichting zouden moeten worden gebaseerd. Von der Dunk lijkt overigens een eind mee te kunnen gaan met het verlichtingserfgoed. De verlichtingsidealen zijn een utopie die, zoals de moraal, een onmisbare horizon voor de mensheid vormt, schrijft hij. 'Ze dwingen de samenleving en de menselijke natuur telkens weer om zich naar boven toe uit te rekken, zoals het licht de bomen in ~~een~~ bos'.

Maar dan blijkt Von der Dunk toch ook bedenkingen te hebben ten aanzien van die verlichtingswaarden als kern van het toekomstig Europa, immers 'in elke geforceerde verwerkelijking schuilt ook het dialectische duiveltje van de omslag.'

Maar wie had het over een *geforceerde* verwerkelijking? We kunnen toch een 'rustige' verwerkelijking van die verlichtingswaarden als ideaal koesteren? Of zit iets in die verlichting dat uitnodigend werkt naar dialectische duiveltjes? Naar een 'geforceerde verwerkelijking'? Als dat zo zou zijn, dan heeft Von der Dunk voor mij althans niet duidelijk gemaakt waarom dat het geval zou zijn.³⁹

Von der Dunk blijkt ondanks zijn sympathie voor de verlichtingswaarden ook weinig geloof te hechten aan de 'samenbindende kracht' daarvan. Wat bindt wel? Voor een deel is dat het christendom, meent Von der Dunk. 'Aan de ethiek van de Bergrede – of die nu een historische wortel heeft of niet – zijn ook de genoemde waarden van de Verlichting schatplichtig', denkt hij. Ook meent

36 Israel 2001, p. 4 (zie noot 32).

37 Israel 2001, p. 5 (idem).

38 Israel 2001, p. 7 (idem).

39 Een bekende poging om die stelling te onderbouwen is gepleegd door leden van de Frankfurter Schule, zie daarover: Arthur Herman, *The Idea of Decline in Western History*, The Free Press/Simon & Schuster: New York, London Toronto Sydney Singapore 1997, p. 295-329.

Von der Dunk dat de kunst, schilderijen, sculpturen, monumenten, grafzerken, muziek en literatuur minstens tot de late Verlichting 'volstrekt ondenkbaar' zouden zijn zonder bijbel en geloof als 'onuitputtelijke inspiratiebron'.

Nu is het ongetwijfeld juist dat het christendom voor de moraal en voor de kunst een grote bron van inspiratie *is geweest*.⁴⁰ Geen historicus zal en kan dat ontkennen. Ook Jonathan Israel niet. Maar dat is niet de vraag waarom het gaat. Het gaat om de vraag, waarin *voor de toekomst* de identiteit van de Europese beschaving gezocht zal moeten worden. En zou die gelegen zijn in het christendom?

Het ligt voor de hand met enkele gedachte-experimenten te overwegen wat dat zou betekenen. Denk aan de Europese literatuur. Zou men in alle ernst kunnen verdedigen dat de Europese literatuur om thema's verlegen zit op het moment dat het christendom als bron van inspiratie is opgedroogd? Of denk aan de kunst. Van Michelangelo tot Rembrandt, wie zal ontkennen dat het christendom een grote bron van inspiratie *is geweest* voor de kunst? Maar kan men in alle ernst staande houden dat hetzelfde geldt voor de moderne kunst? Zijn expressionisme, impressionisme, pop-art of 'kinetic art' ondenkbaar zonder christendom?⁴¹ Zou de moderne kunst stagneren wanneer het christendom (of de islam of het jodendom) verdwijnt? Men behoeft maar een betrekkelijk oppervlakkige kennis te hebben van moderne kunst om te zien dat die vraag met een pertinent 'nee' moet worden beantwoord. Christelijke kunst en christelijke literatuur, nog denkbaar in de periode vóór de Tweede Wereldoorlog, is nagenoeg verdwenen. Een oudere generatie Nederlandse schrijvers als Jan Wolkers en Maarten 't Hart putten nog inspiratie uit hun *verzet* tegen een christelijke jeugd,⁴² maar zelfs dat verzet lijkt uitgestorven omdat er geen 'christelijke jeugd' meer bestaat waartegen men zich zou kunnen verzetten.

Dat alles lijkt te betekenen dat ook wel enige vraagtekens kunnen worden geplaatst bij de stelling van Von der Dunk. De door hem bestreden Jonathan Israel biedt wellicht meer perspectieven. Het mag zo zijn dat de late Verlichting 'volstrekt ondenkbaar' is zonder de bijbel en het geloof als 'onuitputtelijke inspiratiebron', maar voor de hedendaagse tijd geldt in ieder geval dat steeds minder wordt geput uit het christendom als bron van inspiratie.

Zou Von der Dunk wellicht van mening zijn dat de identiteit van de Europese cultuur moet worden gezocht in een soort gerevitaliseerd christendom, zo ongeveer als dit bepleit is door zijn vakgenoot A.J. Toynbee?⁴³

Veeleer ligt de stelling voor de hand dat niet de Verlichting schatplichtig is

40 Onnavolgbaar beschreven door: Chateaubriand, *Génie du Christianisme ou Beautés de la Religion Chrétienne*, ed. Maurice Regard, Gallimard: Parijs 1978 (1826).

41 Edward Lucie-Smith, *Movements in art since 1945*, New Revised Edition, Thames and Hudson: London 1985 (1969), p. 68 e.v.

42 Zie Maarten 't Hart, *De schrift betwist*, Deel 1 en 2, De Arbeiderspers: Amsterdam/Antwerpen 2003 (1997, 2002).

43 Zie Arnold Toynbee, *Experiences*, Oxford University Press: New York, Toronto 1970 (1967) en C.E.M. Joad, *The Recovery of Belief. A Restatement of Christian Philosophy*, Faber and Faber: London 1951.

aan het christendom als wel dat het hedendaags christendom schatplichtig is aan de Verlichting. Heeft Von der Dunk misschien oorzaak en gevolg verward?

Maar met de relativering van de betekenis van de Verlichting door de auteurs in deze bundel is iets bijzonders aan de hand. Weliswaar wordt de Verlichting door hen *bij naam* afgewezen, maar lijken zij toch inhoudelijk een identiteit van Europa te onderschrijven die dicht bij verlichtingserfgoed komt dan bij iets anders. Zij wijzen immers allemaal op pluralisme, openheid, dynamiek, ja de eindeloze zoektocht die kenmerkend is voor het Europese denken.⁴⁴ Von der Dunk sluit – net als Livestro – aan bij het pleidooi van de historicus Timothy Garton Ash voor een ‘liberal order’.⁴⁵ Wat Garton Ash wil verdedigen, is wat hij zelf noemt de ‘heretical argument that unification is the wrong paradigm for European policy in our time’.⁴⁶ Hij erkent wel dat Europa nooit zo ver zou zijn gekomen wanneer niet als utopisch doel een soort van ‘eenheid’ in het vooruitzicht zou zijn gesteld, maar ‘unificatie’ vindt hij toch weer te ver gaan. Immers: ‘The most recent period of European history provides no indication that the immensely diverse peoples of Europe, speaking such different languages, having such disparate histories, geographies, cultures and economies, are ready to merge peacefully and voluntarily into a single polity’.⁴⁷ Als die eenheid al niet gelukt is ten tijde van de Koude Oorlog, toen een grote externe dreiging voorhanden was, hoe zou het dan nu kunnen lukken?

Wat zowel realistisch is als ook recht doet aan hetgeen bereikt is aan unificatie meent Garton Ash te kunnen samenvatten met het idee van een ‘liberale orde’.⁴⁸ Wat hij daarmee bedoelt, komt in zijn opstel echter nauwelijks uit de verf.

Niettemin lijkt zijn voorstel verschillende schrijvers in deze bundel wel degelijk te inspireren. Livestro schrijft dat het Europa van de toekomst drie en misschien zelfs wel vier cultureel-religieuze invloedssferen kennen: het protestantse Noordwesten, het katholieke Zuiden, het islamitische Zuidoosten en het Orthodoxe Oosten. Daarmee verliezen de culturele en religieuze demarcatiecriteria hun laatste beetje geldingskracht, schrijft Livestro. ‘Europa’ wordt nu een puur politieke aangelegenheid.

Wat stelt Livestro als einddoel voor? De oplossing is verbluffend eenvoudig, zegt hij: ‘we hebben een einddoel nodig dat de ontkenning van een einddoel vormt’. Dat klinkt als een boutade, maar er zit een kern in van ernst. ‘Er is namelijk een serieus idee dat in zijn meest wezenlijke kenmerken aan die om-

44 Ook geaccentueerd als kern van het Europese denken door: Leszek Kolakowski, ‘Op zoek naar de barbaar, De illusies van een cultureel universalisme’, in: *Le Commentaire*, ook in: *Essays van Leszek Kolakowski*, Uitgeverij Het Spectrum: Utrecht/Antwerpen 1983.

45 Zie: Timothy Garton Ash, ‘The Case of Liberal Order’, in: *History of the Present. Essays, Sketches and Despatches from Europe in the 1990s*, Allan Lane, The Penguin Press: London 1999, p. 316-334.

46 Garton Ash 1999, p. 317 (zie noot 45).

47 Garton Ash 1999, p. 328 (idem).

48 Garton Ash 1999, p. 329 (idem).

schrijving voldoet, namelijk de idee van een vrije orde of 'liberal order'. Kortom, ook Livestro sluit zich aan bij Timothy Garton Ash. De centrale stelling van Garton Ash noemt Livestro zelfs onbetwistbaar: 'het Europa van de toekomst zal vrij zijn, of het zal niet zijn'.

Dit lijkt toch een impliciete erkenning van de verlichtingswaarden als kenmerkend voor de identiteit van Europa. Immers de kern van de Verlichting is nu juist die zoektocht. Hazard vat de trend van het moderne denken als volgt samen: 'Starting from the Renaissance, an eagerness for invention, a passion for discovery, an urge to play the critic, traits all so manifest that we may call them the dominant elements in the European mentality.'⁴⁹ Kenmerkend voor de 'mind of Europa' is wat Hazard noemt de 'unending quest'.⁵⁰

Hazard haalt in dit verband de bekende woorden aan van de filosoof G.E. Lessing. Lessing zei: 'Wat de waarde van een mens constitueert is niet de waarheid die hij in pacht heeft of denkt te bezitten; het is de oprechte zoektocht die hij daarnaar inzet. Het is immers niet het bezit van de waarheid, maar het zoeken daarnaar dat bijdraagt aan een altijd verdere vervolmaking. Het bezit van de waarheid maakt zelfgenoegzaam en traag'.⁵¹

Hij vervolgt met: 'If God held the whole truth in his right hand, and in his left, the eternal longing for truth (...) and if he were to bid me choose, humbly I should choose the left, saying 'Give me that, Father, for the perfect truth is for thee alone'.⁵²

Als hiermee de Verlichting goed getypeerd wordt en als het Europese denken goed getypeerd is met rusteloosheid en pluralisme, dan is de kern van het Europese gedachtegoed gewoon verlichtingserfgoed. De vraag is eigenlijk of we dit expliciet willen erkennen en daarmee inzetten op een verdere verwerking van de verlichtingsbeginselen dan wel dat we willen inzetten op een identiteit van de Europese beschaving zoals die kenmerkend is voor het premoderne denken. Wordt het Voltaire of Bossuet?

Boekestijn die zelf voorgeeft de Europese identiteit niet in de Verlichting te willen zoeken maakt een belangrijke opmerking over het heuristisch proces naar de Europese identiteit. Hij zegt: indien wij geen werkbare Europese identiteit kunnen vinden in het *verleden* dan zullen wij ons moeten richten op de *toekomst*. Maar de vraag is wel: kan Europa *nog steeds* de vaandeldrager zijn van de Verlichting? Of is de fakkel inmiddels overgedragen aan het jongere Amerika?

AMERIKA ALS VAANDELDRAGER VAN DE VERLICHTINGSWAARDEN

In 1977 verscheen een boek van de Amerikaanse historicus Henry Steele Commager, die een duidelijke these over deze vraag uitwerkte: 'The Old World

49 Hazard 1973, p. 501 (zie noot 19).

50 Hazard 1973, p. 502 (idem).

51 Hazard 1973, p. 467 (zie noot 23).

52 Hazard 1973, p. 467 (idem). G.E. Lessing, *Ene Duplik, Werke*, Ed. Hempel, Vol. xvi, p. 26.

imagined, invented, and formulated the Enlightenment, the New World – certainly the Anglo-American part of it – realized it and fulfilled it.’ Dat wil zeggen: de Amerikanen onderschreven niet alleen de verlichtingsbeginselen, maar verwerkelijkten die ook in een juridische structuur en ‘put them to work’.⁵³

Bovendien sloeg alleen in Amerika de Verlichting niet om in haar tegendeel. De Amerikaanse revolutionairen stierven in bed en niet onder de guillotine. In Amerika heeft de Verlichting getriomfeerd.⁵⁴

Ook de rechtsfilosoof Andreas Kinneging lijkt door deze gedachte gefascineerd. Hij houdt het gedachtegoed van de Amerikaanse founding fathers, Hamilton, Madison en Jay, als een lichtend ideaal aan de Europeanen voor.⁵⁵ Kinneging is overigens de meest onbekommerde Europeaan in het Colloquium metajuridicum. Bijna alle auteurs putten zich uit in het formuleren van verschillen tussen Amerika en Europa. Alle auteurs spreken uit dat een Europees demos ontbreekt, dat de cultuurverschillen tussen de verschillende landen groot, zo niet onoverkomelijk zijn. Ook een voorzichtig federalist als Siedentop wijst erop dat als Europa ooit een federatie wordt de verschillen met de Amerikaanse federatie aanzienlijk zullen zijn. Maar Kinneging schrijft: ‘De ‘Verenigde Staten van Europa’ zullen, als het ervan komt, zowel qua inwonertal als qua economie én cultuur in vele opzichten op de USA lijken. Er is dus alle reden om de Amerikaanse constitutie grondig te bestuderen’.

Een tweede auteur die geïnspireerd lijkt door Amerikaans gedachtegoed is de Amsterdamse jurist W.T. Eijsbouts. Eijsbouts typeert *Marbury v. Madison* als de ‘zonsopgang voor het Amerikaanse staatsrecht’. Bestaat ook voor het Europese recht zo’n ‘zonsopgang’? Eijsbouts denkt van wel en zoekt het in het Van Gend & Loos arrest van het Hof van Justitie. Immers daarin werd bepaald ‘dat het oogmerk van het EEG-verdrag (...) meebrengt dat dit verdrag meer is dan een overeenkomst welke slechts wederzijdse rechten tussen de verdragsluitende mogendheden schept; (...) dat deze opvatting wordt bevestigd door de preambule van het Verdrag, die zich over de regeringen heen richt tot de volken (...); (...) dat de Gemeenschap in het volkenrecht een nieuwe rechtsorde vormt (...)’.

Rond 1800, toen de Amerikaanse constitutie tot stand kwam en toen het arrest werd gewezen waarbij constitutionele toetsing werd geïntroduceerd, kon men niet spreken van een Amerikaans volk, zoals we dat nu kennen. Toch sprak de Grondwet van ‘We the people’. Dat was echter, zoals Eijsbouts schrijft, een ‘noodgreep van de opstellers, die niet wisten in wier naam ze hun document eigenlijk konden laten spreken’. Immers zij konden niet spreken namens de dertien staten van de Confederatie, want die waren niet eens allemaal bij de Conventie in Philadelphia en haar ondertekening vertegenwoor-

53 Henry Steele Commager, *The Empire of Reason. How Europe Imagined and America Realized the Enlightenment*, Phoenix: London 1977, preface.

54 Zie daarover ook: Irving Kristol, ‘The American Revolution as a Successful Revolution’, in: *Reflections of a Neoconservative*, Basic Books, Inc., Publishers: New York 1983, p. 78-95.

55 Zoals uiteengezet in: James Madison, Alexander Hamilton & John Jay, *The Federalist Papers*, Penguin Books Harmondsworth 1987 (1788).

digd. Ook kwam het voor dat sommige vertegenwoordigers buiten hun boekje gingen. Het 'we the people' werd dus eigenlijk gecreëerd.

Deze toverformule werd ook later weer gehanteerd. Sieyès en Mirabeau zouden het twee jaar later overnemen om uit hun 'derde stand' de Franse natie naar voren te toveren. Wat doet de rechter vervolgens? Hij maakt zich meester van de fictie en helpt een reëel volk daaraan te ontspringen, schrijft Eijsbouts.

Voor zowel *Marbury v. Madison* als ook voor Van Gend & Loos geldt dat het stichtingsuitspraken waren met een groot element van bluf. Uit de lucht gegrepen. En in beide gevallen is die bluf gelukt. In de frivole beeldspraak van Eijsbouts zou Marshall in zijn brutale gelegenheidsuitspraak de Amerikaanse constitutie een 'vitale billentik' hebben gegeven en de 'politieke ademhaling' op gang hebben gebracht.

Tegen de achtergrond van deze analyse kan Eijsbouts zeggen dat de 'no demos thesis'⁵⁶ onzin is. Immers het volk heeft helemaal geen völkische basis nodig. Iemand moet het slechts zo durven noemen, of de gelegenheid moet ertoe dwingen, zoals in de Verenigde Staten. 'Dat kan voldoende zijn. Maar hoe het zij, het is nog niet gebeurd'.

Een fascinerende these. Zou dat kunnen? Zo'n identiteit als een creatie ex nihilo? Kunnen we, net als de joods-christelijke creator, zomaar dingen laten ontstaan door ze aan te roepen?

Ook de staatsrechtgeleerde Erik Jurgens gaat in zijn bijdrage in op wat wel de Amerikaanse bijdrage aan het constitutionalisme is genoemd: het toetsingsrecht.⁵⁷ Maar wat bij Eijsbouts een 'zonsopgang van het Amerikaanse staatsrecht' 'wordt genoemd, wordt bij Jurgens in een schril licht geplaatst. Het toetsingsrecht, zoals het door Marshall in *Marbury v. Madison* geïntroduceerd werd, leidde tot een dikastocratie: een heerschappij van rechters.

In de Verenigde Staten gaat de toetsingsdiscussie doorgaans over de vraag welke uitspraken van het Supreme Court legitiem zijn binnen de aan de rechter toegemeten speelruimte. Moet het hooggerechtshof terughoudend zijn in haar toetsingsactiviteiten ('judicial restraint' aan de dag leggen)⁵⁸ of kan daarmee meer voortvarend worden omgesprongen ('judicial activism')?⁵⁹

56 Onder andere gepresenteerd door: Larry Siedentop, 'Europese Grondwet is gemiste kans', *NRC Handelsblad*, 10 juli 2003. Er is geen Europees demos, geen Europese publieke opinie, geen gemeenschappelijke opvatting over het podium waarop ons openbare leven zich dient af te spelen.

57 Zie C. Zoethout, 'Enkele kanttekeningen bij de Nederlandse discussie over constitutionele toetsing', *NJCM-bulletin*, 15-3 (1990), p. 274-285; C.M. Zoethout, *Constitutionalisme. Een vergelijkend onderzoek naar het beperken van overheidsmacht door het recht*, Gouda Quint: Arnhem 1995, p. 173 e.v.

58 Zoals bepleit door William H. Rehnquist, 'The Notion of a Living Constitution', *Texas Law Review*, 54 (1976), p. 693-706; Hugo LaFayette Black, *A Constitutional Faith*, Alfred Knopf: New York 1969; Antonin Scalia, *A Matter of Interpretation. Federal Courts and the Law, An Essay by Antonin Scalia with commentary by Amy Gutmann*, Gordon S. Wood, Laurence H. Tribe, Mary Ann Glendon, Ronald Dworkin, Princeton University Press: Princeton, New Jersey 1997.

59 Zoals betoogd door: Sanford Levinson, *Constitutional Faith*, Princeton University Press: Princeton 1988.

In de Europese context heeft de discussie rond het toetsingsrecht een iets ander karakter. Omdat nog niet alle landen het constitutioneel toetsingsrecht hebben ingevoerd gaat het hier vaak om de vraag: zou men dat moeten doen? In Nederland wordt constitutionele toetsing bij de Grondwet aan de rechter verboden. Zou dat artikel moeten worden gewijzigd?

Jurgens pleit daartegen. Positief geformuleerd: hij wil het bestaande verbod handhaven. Hij vertolkt daarmee een in politieke kringen courant idee, maar een minderheidsstandpunt onder staatsrechtgeleerden (dat Jurgens óók is).

Zijn voornaamste argument voor het handhaven van de bestaande situatie is dat de Nederlandse Grondwet *zoals deze nu geformuleerd is* zich niet leent voor constitutionele toetsing. Het is bovendien ook niet de wil van de grondwetgever geweest constitutionele toetsing mogelijk te maken. De Grondwet zoals deze nu luidt, codificeert grondrechten die zijn bedoeld als instructienormen voor de hoogste gezagsdragende instellingen, geen bepalingen die 'naar haar inhoud een ieder kunnen verbinden'. De conclusie van Jurgens is dat 'uit de ontstaansgeschiedenis van de Grondwet niet kan worden afgeleid dat het de taak van de rechter is om de wet aan de Grondwet te toetsen'.

In zekere zin lijkt de benadering van Jurgens op die van de historici Blockmans, Von der Dunk en Boekestijn die (in tegenstelling tot Eijssbouts en Kinneking) menen dat een identiteit eerst moet *bestaan* alvorens men die kan *proclameren*. Voor Jurgens is het verleden een sterk argument tegen het heden. Maar is dat wel juist?

Als we dat beoordelen in het licht van de bijdrage van Eijssbouts zouden kunnen zeggen: dit is gewoon een gebrek aan 'durf'. Ook voor de Amerikaanse Grondwet gold dat daarin geen constitutioneel toetsingsartikel was opgenomen (Jurgens: in de constitutie van 1791 was daarover 'geen syllabe' te vinden), maar we kennen sinds 1803 wel een bloeiende toetsingspraktijk. De Amerikaanse rechtsgeleerde Lawrence Friedman formuleert het als volgt: 'The power of judicial review, state and federal, is now so deeply ingrained in our system that it is hard to imagine our legal world without it'.⁶⁰

Er was gewoon iemand die in 1803 allerlei overwegingen uit het verleden opzij zette en in een scheppingsact het toetsingsrecht tot onderdeel van de constitutie *verklaarde*. Daarmee creëerde Marshall een toetsingsrecht. Het argument dat de Amerikaanse founding fathers het niet hadden gerealiseerd,⁶¹ liet hem gewoon koud.

Een sterker argument van Jurgens tegen toetsing is misschien dat niet alle grondrechten zich voor toetsing lenen. Dat geldt bijvoorbeeld niet voor de zogenaamde 'sociale grondrechten'. Zogenaamd, omdat valt te betogen dat de

60 Lawrence M. Friedman, *American Law, An Introduction*, Revised and Updated Edition, W.W. Norton & Company: New York and London 1998 (1984), p. 210.

61 Hoewel daarvoor wel een pleidooi werd gehouden in de Federalist Papers. Zie Hamilton in *The Federalist* No. 78 waar wordt gesteld dat geen enkele wet in strijd mag zijn met de constitutie: 'To deny this would be to affirm that the deputy is greater than his principal; that the servant is above his master; that the representatives of the people are superior to the people themselves.' Zie daarover ook de bijdrage van Kinneking.

verschillen tussen klassieke grondrechten en sociale grondrechten zo aanzienlijk zijn dat men die laatste niet als 'grondrechten' moet aanduiden. Het zijn sociale beleidsdoelstellingen. Wenselijkheden. Brieven aan Sinterklaas, zoals de sociale rechten wel eens door Amerikaanse theoretici zijn aangeduid.⁶² Maar geen 'justiciable rights'.

Voor een goed begrip van het standpunt van Jurgens is nodig dat we ons realiseren dat hij niet alleen maar *constateert* dat die sociale grondrechten zich niet lenen als toetsingsgrondslag, hij zou er ook *tégen* zijn ze die rol te laten vervullen. Dat zou het evenwicht in de trias verstoren. Het zou ons voeren naar een 'dikastocratie', een regering door de rechter. Bovendien zouden rechters op die manier een soort van hogepriesters worden die uitspraken gaan doen aan de hand van een 'sacraal politiek document'.⁶³ (Dat zien we ook in 'alle totalitaire staten die de democratie omarmen', vermeldt Jurgens nog en passant). Larry Siedentop wijst erop dat dit gevaar in het bijzonder aanwezig is binnen de Europese Unie. Het Hof van Justitie of een andere Europese rechter kan zich gemakkelijk ontwikkelen tot 'handlanger van centralisatie', schrijft Siedentop. Dat is ook het geval geweest met het Amerikaanse hoogerechtshof onder John Marshall.⁶⁴

Iemand die opvallend weinig moeite heeft met een door rechters geleide constitutionele ontwikkeling, is de staatsrechtgeleerde T. Koopmans. Koopmans constateert heel droogjes 'dat de toekomst van onze rechtstradities zich meer leent tot beredeneerde extrapolaties dan tot geloofsbelijdenissen'. Immers sommige ontwikkelingen worden meer bepaald door 'la force des choses' dan door principiële beslissingen of door het wegen van argumenten. De internationalisering van het economisch leven zal het recht niet onberoerd laten en Europa is, in dat licht bezien, dichtbij, schrijft Koopmans.

Aan de bijdrage van Koopmans zijn twee aspecten te onderkennen. De eerste is dat hij veel vertrouwen lijkt te hebben in de rechterlijke macht. Koopmans schrijft: 'Het Europees gemeenschapsrecht omhelst de gedachte van de rechterlijke toetsing'. En verder: 'Er ontstaat (...) een Europese traditie die sterk op toetsing is gericht.' Koopmans heeft daartegen ook geen bezwaren. Integendeel, de constitutionele ontwikkeling *moet ook* door rechters worden geleid, zo lijkt zijn standpunt te zijn. Hij is wars van een planning en constitutionele vergezichten. Europa krijgt piecemeal, stukje bij beetje, gestalte, zo lijkt het.

62 Zie C. Orwin & T. Pangle, 'The Philosophical Foundations of Human Rights', in: M.F. Plattner, (ed.), *Human Rights in Our Time*, 1984, p. 1-22, p. 15. Aangehaald bij: G.J.H. van Hoof, 'De praktische betekenis van de economische, sociale en culturele rechten van de mens in Nederland?', p. 9. Hetzelfde citaat ook in G.J.H. van Hoof, 'Sociale grondrechten: effecten in de praktijk? Behoeftte aan nieuwe (rechterlijke) benaderingen', in: J.B.J.M. ten Berge e.a., (red.), *De Grondwet als voorwerp van aanhoudende zorg*, Burkens-bundel, W.E.J. Tjeenk Willink 1995, p. 35-49, p. 42.

63 Zie voor een uitwerking van dat perspectief: Richard Taylor, 'The American Judiciary as a Secular Priesthood', in: Richard Taylor, *Reflective Wisdom. Richard Taylor on Issues That Matter*, Edited by John Donnelly, Prometheus Books: Buffalo, New York 1989, p. 155-171.

64 Larry Siedentop, 'Europese Grondwet is gemiste kans', *NRC Handelsblad*, 10 juli 2003.

Hij neemt daarmee een diametraal tegengestelde positie in aan die van Jurgens. Jurgens is, zoals we hebben gezien, een tegenstander van het toetsingsrecht. Koopmans lijkt hier gewoon aan te geven dat de constitutionele ontwikkeling niet wordt geleid door goede argumenten, door bewuste afwegingen, maar door een onbewuste 'gang van zaken'. Het zijn de rechters en niet democratisch gelegitimeerde politieke instanties die de ontwikkeling bepalen – precies het schrikbeeld van Jurgens dus.

De vraag is hoe we die benadering moeten typeren. Enerzijds zou men het wereldwijd realisme kunnen noemen. Dat is het wat schuilen lijkt te gaan achter die wat minzame verwijzing van Koopmans naar 'geloofsbelijdenissen'. Anderzijds zou men de benadering van Koopmans ook als een zacht soort romantiek kunnen typeren. Kennelijk gaat hij ervan uit dat de constitutionele ontwikkeling vanzelf, als door een onzichtbare hand geleid, de goede kant uitgaat. Als hij daar *niet* van overtuigd was, zou hij wel wat meer protest aantekenen.

Dat brengt ons op een tweede aspect van de bijdrage van Koopmans: de constitutionele ontwikkeling wordt bij hem niet geleid door een expliciet oriëntatiepunt. In 2000 schreef een zekere Remco de Jong dat zich na Nice de vraag voordeed wat men nu eigenlijk wil met Europa? De Jong vervolgde: 'Om die vraag te beantwoorden, dient nu eindelijk eens een einddoel van Europese eenwording te worden vastgesteld'.⁶⁵ De Jong laakt dat regeringsleiders als Wim Kok die vraag angstvallig uit de weg gaan, omdat deze te ingewikkeld is en de besluitvorming verlamt. De strategie lijkt te zijn 'we gaan verder en zien wel waar we uitkomen'. Zo werkt het al decennialang. Koopmans lijkt een aanhanger van de door De Jong gewraakte manier van werken.

Koopmans vindt ook de rechtsfilosoof Kinneging in deze bundel op zijn weg. Kinneging merkt op dat op allerlei belangrijke terreinen normatieve keuzes worden gemaakt die van grote betekenis kunnen zijn voor de toekomst van Europa. Men zou op grond daarvan een groot debat verwachten. Maar dat is opvallend genoeg nagenoeg afwezig. Kinneging stelt: 'Een debat over de normatieve keuzes ontbreekt (...) vrijwel volledig onder de Nederlandse staatsrechtgeleerden. Men wacht af tot de knopen zijn doorgehakt'. Pas als dat gebeurd is, meldt zich de jurist. Maar zelf deelnemen aan die discussie – dat is er niet bij. 'Liever blijft de vaderlandse staatsrechtgeleerde veilig op het vaste land van het *Sein* en waagt zich niet op de woelige baren van het *Sollen*'. Ook in het verleden is het Nederlandse staatsrecht nooit veel anders beoefend, schrijft Kinneging met een verwijzing naar Couwenberg's *De omstreden staat* die dit punt ook decennia geleden al aan de orde stelde.⁶⁶

Hieraan ligt waarschijnlijk een diep verschil van inzicht ten grondslag over de rol van de staatsrechtgeleerde. Misschien is Koopmans van mening dat deze slechts (in dit geval rechtsvergelijkend) moet beschrijven. Zou hij zich begeven op het terrein van de normatieve aanbevelingen, dan wordt hij

65 Remco de Jong, 'Het eigenbelang in de Unie', *Het Parool*, 28 december 2000.

66 S.W. Couwenberg, *De omstreden staat, Ontwikkeling en problematiek van de staatstheorie in de 20ste eeuw*, Samsom Uitgeverij: Alphen aan den Rijn 1974.

politicus. Dit is een impliciet positivistische overtuiging. Vanuit het perspectief van Kinneging moet de staatsrechtgeleerde zich ook inlaten met normatieve stellingenname's. Het is de taak van de wetenschapper bij te dragen aan de verdere ontwikkeling van het recht. Men kan dat niet aan de politiek en aan de rechterlijke macht overlaten. Ook de doctrine dient bij te dragen aan de rechtsontwikkeling.

Maar ondanks de verschillen in juridische methodologie lijken Eijsbouts, Koopmans en Kinneging het eens over het toetsingsrecht. De enige schrijver die kritisch is ingesteld tegen aanzien van het rechterlijk toetsingsrecht, is, zoals gezegd, Jurgens.

In zijn nadruk op het primaat van de politiek lijkt de bijdrage van Jurgens ook enigszins op die van de socioloog P. Kapteyn. Kapteyn bekritiseert het proces van de Europese eenwording. Nooit en nergens is aan de Nederlandse bevolking gevraagd of ze een vrije markt wilde, open grenzen, een euro, een stabiliteitspact, een Europese defensie, een niet-ingeënte veestapel, de uitbreiding naar het oosten, en ga zo maar door, schrijft Kapteyn. Zoals het er nu naar uitziet, krijgt Kapteyn volgend jaar zijn zin. Dan zal het raadplegend referendum worden gehouden over de Europese constitutie.

Laten we nog één keer terugkeren naar het punt van de Europese identiteit. Interessant is wat over dit onderwerp wordt gezegd door de historicus Michael Grant. Grant presenteert geen overzicht van de 'beschaving' van Europa, maar van de 'beschavingen' van Europa: 'its diversity is so great', schrijft hij over de Europese cultuur, 'that I have preferred to speak of the Civilizations rather than the Civilization of Europe'.⁶⁷ Niettemin lijkt toch ook Grant te proberen de verschillende Europese beschavingen op één noemer terug te brengen. Hij haalt Burke aan die aan het eind van de 18de eeuw stelde dat geen enkele Europeaan zich in een deel van Europa een balling kan voelen. Burke en velen voor hem, schrijft Grant, 'detected in this continent some peculiar, unitary, fragrant superiority over all others'.⁶⁸

De superioriteit van één bepaalde beschaving boven alle andere? Dat is voortvarend gesteld. Niettemin is het wel wat Grant – met een beroep op Burke – voor zijn rekening blijkt te nemen. Maar waarin is die Europese identiteit gelegen? Is zij religieus van aard? Dat lijkt moeilijk houdbaar, zegt Grant, want de Europese religies stammen allemaal van buiten Europa, een punt waarop ook de Brits-Ierse schrijver G.B. Shaw al eens gewezen heeft. Ook Shaw zegt dat we in West-Europa eigenlijk nooit een eigen religie hebben ontwikkeld: 'We use a sort of Oriental religion as the nucleus of our religion'. Waaraan de atheïst Shaw toevoegt: 'legends that we must get rid of'.⁶⁹ Overi-

67 Michael Grant, *The Civilizations of Europe*, New American Library: New York, London, Scarborough 1970 (1965), p. 2.

68 Grant 1970, p. 1 (zie noot 67).

69 Shaw, G.B., *The Religious Speeches of Bernard Shaw*, Edited by Warren Sylvester Smith, Foreword by Arthur H. Nethercot, The Pennsylvania State University Press, University Park: Pennsylvania 1963, p. 31.

gens wil Shaw geen 'oude atheïst' zijn. Hij lijkt op zoek naar een nieuw, niet-christelijk soort van publieke moraal die het samenbindend element in de Europese geschiedenis zou moeten zijn.

Het is van grote betekenis dat we zo'n identiteit vinden, schrijft Shaw. Hij zou zich dan ook niet aangesproken voelen door de journalist Dirk Jan van Baar die in deze bundel laconiek opmerkt: 'Van tijd tot tijd organiseren voorname universiteiten deftige symposia over de vraag of er zoiets als een Europese cultuur bestaat'. De pleitbezorgers van de Europese eenwording komen zichzelf tegen, schrijft Van Baar, als ze te veel nadruk leggen op het 'superieure' karakter van de Europese cultuur. 'Het is mooi dat Europa met zijn culturele erflaters kan pronken, maar dat zijn monumenten die de moderne burger onverschillig laat'. Het zijn tastbare en materiële zaken die voorop staan, meent Van Baar.

Het is zeer de vraag of dat het geval is. Maar ook al was dit het geval, moesten we dan bij het materialisme van de gewone burger blijven staan? De verlichters hebben dat in ieder geval niet willen doen. Zij hebben altijd gedroomd van een Verenigd Europa.⁷⁰ Abbé de Saint-Pierre beoogde Europese eenwording om een einde te maken aan alle oorlog. 'Toen ik begon na te denken over de wredeheden, het bloedvergieten, de ellende en de destructie waartoe oorlogen aanleiding geven vroeg ik mijzelf af of het werkelijk zo'n onvermijdelijk kwaad was dan wel dat het eens mogelijk zou moeten zijn deze definitief uit te bannen'.⁷¹ En zijn antwoord is natuurlijk 'ja'. Het is mogelijk eeuwige vrede te realiseren. Daartoe zouden de heersers van de verschillende landen een pact moeten ondertekenen tussen henzelf en hun opvolgers, dat zij alle claims op elkaars grondgebied afzweren. Een centrale macht zou erop toe moeten zien dat geen van de heersers de gestelde grenzen zou overschrijden.

Dit alles zou in Europees verband gestalte moeten krijgen. Abbé de Saint-Pierre pleitte voor een Europees hof van Justitie, een Europese militaire defensie, een Europese republiek. Als deze eenheid gerealiseerd zou worden dan zou Europa in plaats van een strijdtoneel worden omgetoverd in een associatie van vriendelijke, wetsgetrouwe en vredelievende naties.⁷²

Ook andere verlichters hadden grote verwachtingen van Europa. Europa was het kleinste van de vier werelddelen. Maar zij was het meest eerlijk, het meest vruchtbaar, het meest gecultiveerd en zonder woestijnen of dorre gebieden. In Europa werden de vrije kunsten tot ongeëvenaarde hoogten beoefend.

Het is waar: Europa kent geen geloofseenheid. Haar geest is voor altijd op zoek. Zij is altijd gericht op twee doelen. Welke waren dat voor de verlichters? Eén: geluk. Twee: waarheid.⁷³ In andere delen van de wereld kwam het voor dat men continueerde wat eenmaal succesvol was gebleken. Maar zo niet Europa.

70 Dat de verlichters niet alleen rationalisten, maar ook dromers waren is een *idée reçue* sinds: Carl L. Becker, *The Heavenly City of the Eighteenth-Century Philosophers*, Yale University Press: New Haven & London 1932.

71 Aangehaald bij Hazard 1973, p. 492 (zie noot 19).

72 Hazard 1973, p. 492 (idem).

73 Hazard 1973, p. 497 (idem).

Ook in de preambule tot de Europese Grondwet wordt voortvarend een beschavingspretentie geformuleerd: 'Conscious that Europe is a continent that has brought forth civilization' luidt de eerste zin van de preambule. De inwoners van Europa 'have gradually developed the values underlying humanism', wordt vervolgens gesteld. En als de centrale waarden worden opgevoerd: 'equality of persons, freedom, respect for reason'.

In een volgende alinea wordt aangegeven dat voor het ideële erfgoed inspiratie kan worden geput uit de culturele, religieuze en humanistische erfenis van Europa, maar van die religies wordt géén enkele met naam genoemd. Ook een verwijzing naar God of goden is afwezig in de preambule, een stand van zaken waartegen de Nederlandse regering zich – vooralsnog met weinig succes – gekeerd heeft. In die tweede alinea wordt wel gerept van de 'central role of the human person and his or her inviolable and inalienable rights' evenals 'respect for law', maar deze waarden worden dus niet afgeleid uit (of gerechtvaardigd door) een of ander religieus openbaringsgegeven.

Dit is overigens niet zonder slag of stoot verlopen. Gerd Müller, woordvoerder Europese Zaken van de CSU-fractie in de Duitse Bondsdag, meent dat God een centrale plaats moet krijgen in de Europese Grondwet. Hij stelde: 'Ik geloof in God en zie er als mens én politicus op toe dat Zijn creatie en de transcendentie betrekkingen met respect bejegend worden. Een van de middelen daartoe is de Europese Grondwet'.⁷⁴ Maar wat Müller niet aan de orde stelt is de vraag of de Europese Grondwet zich wel leent als religieuze getuigenis. Het staat hem als mens en politicus volstrekt vrij in God te geloven. Maar het getuigt niet van een gebrek aan respect voor transcendentie betrekkingen wanneer men stelt dat de politiek daarop niet gebaseerd kan zijn. Een verwijzing naar God in de Europese Grondwet levert twee problemen op. Allereerst dat de God waarnaar verwezen wordt verschillend is voor de religieuze tradities die hun sporen in de Europese traditie getrokken hebben. Joden, christenen en moslims aanbidden toch niet een en dezelfde God, zo mag men aannemen? Anders zouden er niet drie verschillende religies zijn. Maar belangrijker is wellicht het hoge secularisatiecijfer in Europa. Politiek is grotendeels geseculariseerd.

Natuurlijk hebben christendom, jodendom en islam een diepgaande invloed gehad op de waarden en normen die tegenwoordig vigerend zijn in de Europese traditie. Von der Dunk heeft daarop terecht gewezen. Maar dat betekent niet dat we deze waarden tegenwoordig alleen nog maar kunnen *rechtvaardigen* door een beroep op die religieuze tradities. Als deze preambule ongewijzigd blijft, zet Europa in op een verdere ontwikkeling van de verlichtingswaarden.

74 Danielle Pinedo, 'Godsdienst', Interview met Gerd Müller, *NRC Handelsblad*, 20 september 2003.